

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יג, תשכ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מנחם דור

בעלי-החיים מצפים לשמות

[מוקדש לזכרו של מנדלי מו"ס, במלאת 100 שנה להופעת ספרו העברי]

רבים מכירים את מנדלי מו"ס כסופר דגול, כאחד מאבות הספרות העברית, אך מעטים יודעים את חלקו הרב של שלום יעקב אברמוביץ, הוא מנדלי, בהעשרת אוצר המלים העברי.

מלאו מאה שנה להופעת ספרו העברי „תולדות הטבע“ (1862), שהוא בחלקו תרגום וברובו יצירה מקורית. אהבה גדולה ומסירות לשפה העברית התמזגו בו עם האהבה לטבע. דבר זה נשקף מכל מלה בהקדמתו לספר:

ואני אשר מעודי ועד היום הוה אוהב אנכי את שפת עבריה הקדושה... קנאתי לה קנאה גדולה, בלמדי למודי התולדה ודרשתים מעל ספרי לשונות העמים ואמרתי מדוע יגרע חלק לשוננו הקדושה בארץ, לבלתי תת לה החמודות האלה, ומדוע לא יחזו בני עמנו גם המה בגאות ה' ויתפלאו על חן פלאות תמים דעים? נטייתי שכמי לסבול ועמלתי בזעת אפי ויגיעת נפש להעתיק הלמודים האלה, שפוני טמוני חול אל הקדש.

מעניין לראות, כי השמות לבעלי-החיים, שמנדלי מו"ס קבע בספריו, טבעיים ורעננים בפינו עד היום הזה. מי יעלה על הדעת, כי שמות הציפורים השגורים בפינו, כמו נחליאלי, עפרוני, ירגזי וכו' — הוא שקבע אותם. כאילו פעמה בו רוח נבואית בקוותו, כי שמות אלה יעמדו לדורות:

אני המוציא במספר צבא העופות ולכלם בשם אקרא ונתתי להם בספרות העברית יד ושם טוב, אני עשיתי שמות חדשים, יצרתים אף עשיתם ברוח השפה העבריה ובדמות תבנית שמותיה, ותקותי חזקה, כי הם יעלו על שפת כל לשון ויסקימו לקבעם לדורות באוצר שרשי לשון הקדש, ובזאת יעשרוה עושר גדול ויפיחו באפיה נשמת חיים, כי אחרי בלותה תהיה לה עדנה ותוסיף ללדת שמות חדשים כנעוריה.

בשמות הללו נתקיים אף יותר מנבואתו של מנדלי מו"ס; לא זו בלבד, שנשאר חיים וקיימים בשפה, אלא שימשו ומשמשים עד היום כדוגמה לחידושי שמות נוספים, למשל: חופמי, חרטומן, טבלן, שאותם חידש מנדלי, שימשו בלי ספק כדוגמה לשמות בימינו, כגון: חופית, מקורן, חמטן ועוד. מנדלי דאג בעיקר לשפה העברית, בהתאימו את השמות לרוח השפה, כדי לחבב את תורת הטבע על הקורא העברי, אך לא העז אפילו לחלום, כי יצירתו בשטח זה תמשוך את העם בעבותות אהבה לא רק אל השפה העברית, אלא גם אל ארץ-ישראל. חידושי המלים של מנדלי הם חלקה הרענן והעסיסי ביותר של השפה. מלים כמו חזחית, עפרוני, חופמי מבטאות

חלק מנוף הארץ, שיש בו הר ובקעה, נהר ומדבר, צמח וחי, וההרים והנחלים, הצמחים ובעלי-החיים — יש להם ערך רק כאשר יש להם שם: כרמל, ירדן, אלון, תמר, צבי, נחליאלי. בלי השם הם גופים בלי נשמה, הם אינם חיים ואינם קיימים לגבי הארץ.

כל שם חדש הוא נכס נוסף. בכל פעם שאנו מגלים עוד תל ועוד צוק, וצמח ובעל-חיים נוסף, וקוראים להם שם, אנו מעשירים את הארץ ואת שפתה. אין השפה אלא ביטוי נוף הארץ ורחשי לב העם. ככל שצורכי הארץ והעם גדולים יותר, השפה עשירה יותר.

עם קטן אנו וגם הארץ קטנה, אבל מאחר שעמנו עשיר בהיסטוריה והארץ מגוונת ורבת נופים, ראוי שאף שפתנו תקיף ותביע את מרחבי הזמן והעולם, שעמנו וארצנו קשורים בהם בכל דור ובכל מקום — למן „חבט חטים בגת“ עד ה„מורג“ ועד ל„קומביין“ החדיש. גם נוף ארצנו עשיר ביותר; מעומק בקעת ים המלח עד גובה הרי צפת, מן המדבר והערבה עד הכרמל והחורש, מנחל ונהר עד הים הגדול. גם בצומח ובחי עשירה ישראל, ובה נפגשת חית הים והיבשה של אירופה, אפריקה ואסיה. יש בארץ כשש מאות סוגים של בעלי-חוליות, ועליהם יש להוסיף כמאה סוגי דגים, שטרם נתגלו או טרם זוהו. אולם בעלי-חיים, שטרם נקבע להם שם, הם בבחינת אלמונים, וכאילו אינם קיימים לגבי השפה העברית.

במרוקו, וגם בארץ, קוראים הערבים לכל מיני העטלפים בשם אחד. בצרפת ובאנגליה יש לכל מין שם מיוחד, ולא

חשוב שלא כל צרפתי או כל אנגלי מכיר את כולם; השמות הם נכס השפה. לפי עושר השפה נמדדת תרבותו של עם. סיפרה לי מזרה, עולה חדשה, כי יותר מכול התרשמה כאן מן הילדים הקוראים לכל עץ בשמו: תאנה, אורן, וכו', ואילו בגולה היו הילדים היהודים אומרים: נתחבא תחת העץ. רק ילדי הגויים היו אומרים: «נתחבא תחת האלון», או «תחת האגוז». היהודים בגולה היו חסרי ארץ וחסרי נוף, לכן הייתה שפתם, בתחום הטבע, דלה; כל העצים היו «מין עץ» וכל הציפורים «מין ציפור».

קריאת שם — יצירה היא, וכמו בכל יצירה יש צורך בשני דברים: הרגשה ויכולת הביטוי. לגבי שמות של בעלי-חיים נדרשות שתי סגולות: להיות זואולוג וסופר כאחד — להרגיש וגם להכיר את בעל-החי ולדעת לתת ביטוי להרגשה ולהכרה זו.

מנדלי מו"ס היה סופר ואיש-הטבע כאחד. זו הסיבה, כי שמותיו נתקבלו ונשמעים באוזנינו כטבעיים ביותר עד היום הזה.

הכול מבינים כיום, שיש צורך בספרי טבע ומדע בעברית. אבל עדיין אין מבינים, שיש צורך בספרי טבע עבריים.

השם הוא גורם חשוב ביותר כדי לחבב בעל-החיים על ילד ומבוגר. מנדלי מו"ס הבין זאת לפני כמאה שנה, וכבר אז התמרמר:

ויקראו את רוב בעלי החיים בשמות נכריים. ובאין שמות עבריים כלליים הנה יחויב, שכל אחר יכנה את בעלי-

החיים בשמות לשון־עַם ארצו, ולא יהיו אפוא ידועים ומובנים לכל בני ישראל בכל מקומות מושבותם, וא"כ הנה אך לשקר יעשו עַט שקר סופרים, ואך לשוא יאמרו להעריך לעיני קוראים עברים מערכת צאצאי הטבע, אם הם בני בלי שם, והשם הלא הוא הנושא, ממנו יתד ממנו פנה לסגולות ולספורים, הנשואים על הדבר הנקרא בשם, כי המקרים אלה תולדות שם.

אולם מימי מנדלי ואילך נקבעו רוב השמות ע"י מורים לטבע, או ע"י זואולוגים, הרחוקים מחוש לשוני עברי. רוב השמות הללו הם טכניים־מורכבים, ולכן לא נתקבלו. מנדלי, שהיה לו חוש לשון נפלא, קרא תגר על השם "חית־מורמל", וקרא לו: שורק, ול"חית רען" קרא: איילה שלוחה. במקום "בעל־גבנון" — יצר את השם גיבתון, והוא מוסיף ואומר: "ותמונתו של השם הזה הוא כשמות: כרסתן, פרסתן בדרז"ל; ר"ל: בעל־פרס, בעל־פרסות והאותיות "תן" הנוספות על האותיות השרשיות — הן תחת המלה בעל ומורות על הסגולה הנמצאת בהעצם". הסופרים שלנו עסקו אך מעט בקביעת שמות ועשו זאת רק באקראי, אבל השמות שקבעו — טבעיים הם. לדוגמה השמות של ביאליק: גחלילית, אמנון, שלדג — או של זונסקי: יסעור — נקלטו יפה ושימשו גם דוגמה בקריאת שמות שלאחר מכן.

זה שנים אחדות קיימת אצלנו ועדה לקביעת שמות לבעלי־חיים, מטעם האקדמיה ללשון העברית והחברה לזואולוגיה. צירוף זה של זואולוגים

וסופרים הוא בלי ספק הדרך הנכונה ליצירת שמות עבריים.
 אך יש קשיים בוועדה זו: בו בזמן שלגבי הסופרים
 כל שם חדש כמו ישימונית, פֶרְסֶפּוֹן, וכו' — הוא מושג נוסף
 לאוצר מליהם — הרי לגבי הזואולוגים, שרובם חונכו בגולה
 על שפות זרות, כל מיני הלטאות, העטלפים וכו' מופרים להם
 רק בשמם המדעי או הלועזי. לכן הם מסתפקים בעברית בשם
 הכולל: לטאה, שִׁמְמִית, או עטלף. כל שם חדש (כמו: שנונית,
 ישימונית, פֶרְסֶפּוֹן) — זר להם, ואינו מעלה אצלם את דמות
 בעל־החיים המכונה כך.

הספרות הזואולוגית הלועזית שאנשי הטבע בארץ
 נעזרים בה — היא בעיקר אנגלית וגרמנית, ושפות אלה
 רחוקות ביותר במבנה וברוח מן השפה העברית; יש בהן
 שמות ארוכים, ועל כן קשה להסתמך על שפות אלו בקביעת
 שמות עבריים. לדוגמה *Glossophaga soricina* — בגרמנית:
Spitzmausartiger Langzungen-Vampir — ובאנגלית:
Soricine long-tongued vampire.

כן ברוב הלשונות שם־העצם העיקרי אחרי הלוואי,
 כגון באנגלית: *Egyptian vulture*, *Griffon vulture* וכו' או
 בגרמנית: *Schmutzgeier*, *Gänsegeier*. מצד אחר אפשר לראות,
 כי בשפות הרומאניות ובכל השפות, ששם־העצם בא בהן
 בהתחלה (כמו בעברית), יש לכל סוג שם מיוחד. כדוגמה
 לכך — הרי טבלה לארבעה סוגים של דורסי־יום, וגם
 ליונה ולתור, אשר שמותיהם נזכרים במקרא.

איטלקית	צרפתית	גרמנית	אנגלית	השם המדעי	עברית
grifone	vautour fauve	Gänsegeier	griffon vulture	Gyps fulvus	נָשָׁר
avoltoio	vautour moine	Mönchsgeier	black vulture	Aegyptius monachus	עֵזוֹנָה
capovaccaio	pernoptère d'Egypte	Schmutzgeier	Egyptian vulture	Neophron percnopterus	רְהָם
avoltoio degli agnelli	gypaète barbu	Bartgeier	bearded vulture	Gypaetus barbatus	פְּרָס
piccione selvatico	pigeon biset	Felsentaube	rock dove	Columba livia	יִזְנָה
tortora	tourterelle des bois	Turteltaube	turtle dove	Streptopelia turtur	תוֹר

השפה העברית ממעטת בהרכבת מלים לתיבה אחת, ודבר זה מכביד מאוד על המינוח. רק יוצא מן הכלל אחד קיים בזואולוגיה: המלה נון, הלקוחה מן הארמית, היא מתאימה כתוספת סופית ובאה כבר בתלמוד בשמות דגים: קבר נונא, קדש נונא, שפר נונא (ע"ז לט ע"א) וגם בימינו משתמשים בה בשמות-דגים רבים, כגון: אבנון, אמנון, לבנון, שפמנון ועוד רבים אחרים. ברור כי שמות אלה נוחים, והסיומת נון החוזרת — איננה מפריעה בהבחנה, מפני שהיא נבלעת בסוף המלה. לא כן הדבר, כאשר המלה החוזרת היא בראש הצירוף, למשל: נחש-המטבעות, נחש-המים, נחש טלוא-ראש. כאן נחש שבראש הצירוף נראה כעיקר המזהה את בעל-החיים, ולכן הוא מתעה. וצירופים כאלה הם גם חדגוניים, ביחוד כאשר שמות אחדים באים ביחד.

לאבותינו היו שמות נפרדים לכל בעל-חיים מופר, ורשימות העופות הטמאים והחיות הטהורות שבספרי ויקרא ודברים — יוכיחו.

מובן מאליו, שלא כל השמות, שהיו קיימים בימי המקרא, נשמרו בידינו. כהוכחה לכך משמשים לנו שמות אחדים של בעלי-חיים, אשר נקראו בהם גם בני אדם או מקומות גיאוגרפיים. לדוגמה: חולדה, חגלה, צבועים וכו'. ויש שמות, שנזכרו במקרא, ואין אנו משתמשים בהם, משום שאין בידינו לזהותם. לדוגמה: אנקה, קיפח, אקו, זמר וכו'. תכנית הלימודים בבתי-הספר מחייבת את הכרת טבע הארץ ובעלי-החיים שבה. נוסף על כך ההתענינות בבעלי-

החיים גדלה והולכת והופכת לנכס תרבות עממי כללי. מרובים הם מגדלי בעלי-החיים; טיולים בחיק הטבע התחבבו על רבים; שמורות-טבע, גני-חיות, פינות-חי — הולכים ונפוצים בארץ; ועדיין חסרים אנו שמות עבריים לבעלי-החיים. בהיעדר השם אי אפשר להכיר את החי וללמוד עליו. קשה לקלוט שם לועזי כמו: פֶּטְרוֹסְטִיכּוּס, אוֹקְסִיטִירָאָה, אמפיקומה וכו'. לכן אין מכירים אותם אצלנו, אף על פי שהם מן השכיחים ביותר. זוכר אני, למשל, כמה אדישים היו התלמידים בשעת הטיול לחגבים מן הסוגים: פואיקילוצרוס, אנקרידיום, ואיך השתנה יחסם והפך ליחס של חיבה ועניין אל אותם החגבים, מששמעו שם עברי שניתן להם: ציפורת-כרמים וכושון.

הבינומנקלאטורה היא שיטת המינוח של לינה (השיטה המדעית), ולפיה נוהגים עד היום; לכל חי או צמח נותנים שני שמות: שם הסוג ושם המין (בדומה לשם המשפחה ולשם פרטי בבני-אדם). שיטה זו נמצאה נוחה ביותר במחקר ובהוראה. שם הסוג במינוח המדעי הוא שם-עצם המבטא סימן או תכונה חשובה, המשותפת ל כמה וכמה מינים, ואילו שם-המין הוא שם-תואר, המציין תכונה או סימן, האופייניים למין אחד בלבד.

שיטה זו טובה גם לגבי השמות העבריים, והיא הכרח לספרות המקצועית ולכל עבודה מדעית. את העיקרון הזה קיימו אצלנו. הלכה למעשה בבוטניקה. במגדיר לצמחים ניתן שם הסוג ושם המין לכל צמח וצמח. אין ספק, שהמגדיר לצמחים, על שמותיו העבריים, תרם הרבה להפרת הצומח בארץ.

לא כן המצב, לדאבוננו, במינוח העברי בזואולוגיה. מעט מאוד נעשה בשטח זה עד עכשיו. כל מי שזקוק לשמות עבריים לבעלי־חיים — אם למגדיר ואם למאמר — קורא שם ככל שיעלה על רוחו, ומתרגם את השם המדעי או נותן שם מתאר. דרך משל: דמוי־צרצר ארוך־הפסים *Grillamorpha gestroana*, מחטיט־גנבת חשוף־אחור *Taphozous nudiventris*.

הולכים ומשתרשים שמות משובשים, כמו למשל "דג־השמש" — לדג *Pterois* (כיום הוא מכונה זהוֹרָן ואילו השם דג־השמש שייך לדג אחר, *Mola*, שגם הוא קיים בחופי הארץ). על הראשונים אנו מצטערים: צבי, שפן — עד היום טועים בהם רבים בחשבם, שהכוונה לאייל ולאֶרנבון. לשם מה אפוא נוסף שיבושים חדשים? עלינו למהר בקביעת שמות כדי למנוע שיבושים, כפילות ושמות בלתי־מוצלחים ושרירותיים. הפינזמנקלאטורה הולמת גם את המינוח העברי. השם השימושי לכל חי הוא שם הסוג, והוא, בדרך־כלל, שם־עצם קצר. בשם הנוסף — שם המין — יש צורך, כרגיל, רק בעבודה מדעית. בשימוש היום־יומי אין לנו צורך בשם המין; אם מפני שהסוג כולל לפעמים מין אחד בלבד, או מפני שאין הבדל חיצוני רב בין המינים של אותו סוג. רק לגבי בעלי־חיים מועטים זקוקים אנו לשני שמות, כגון — באנפה למינה: אנפה אפורה, אנפה ארגמנית, או בעורב למינו: עורב אפור, עורב שחור, וכן נחליאלי לבן, נחליאלי צהוב. אך בדרך־כלל, גם במקרים אלה אנו אומרים: עורב או נחליאלי ומתכוונים למין המצוי: עורב אפור, נחליאלי לבן. אם בולטים מינים אחדים מבני הסוג, מקבל כל מין שם

מיוחד, כגון: כלב, זאב, תן, שהם בני סוג אחד, וכן אריה, טיגריס, נמר, ואין אנו אומרים: "פנתר־אריה, פנתר־טיגריס, פנתר־נמר". כך היה בימי קדם, וכך גם היום; שלושה מינים בסוג ברווז נקראים כל אחד בשם מיוחד: ברכיה, שרשיר, קרקיר. יחד עם זאת אין להרבות שמות שלא לצורך, ולכן רצוי לכלול בתוך שם אחד סוגים אחדים הקרובים ודומים, (אם סוגים אלה כוללים רק מין אחד). כגון: שממית־הבתים, שממית־הסלעים, שממית־העצים.

העיקרון צריך להיות: שם פשוט וקצר, נוח להגייה ונעים לאוזן, ואשר יזהה באופן ברור את החי. אם יש בסוג מינים אחדים, מוכרחים לתת שם לסוג. השמות כמו נחשיל, מטבעון נעימים לאוזן ואף מגדירים הרבה יותר את החי מאשר "נחש שלשולי", "נחש המטבעות המדברי". תמירון עדיף מן השם "חופמי ארך הרגליים" וכו'. וכן נוח יותר פרספ מן השם "עטלף חוטם הפרסה". שם־המין דרוש רק לעת הצורך.

מעניין לראות את ההבדל בין החלק הראשון של "תולדות־הטבע" למנדלי מו"ס — לחלקו השני. החלק הראשון (על היונקים) הוא רק תרגום של Lentz, ובו גם השמות מתורגמים. כל השמות שם מורכבים ולא נקלטו בשפה, למשל: "קרן האלוני" במקום סנאי, "חית־האף" במקום חטמן וכו'. לעומת זאת, בחלק השני (עופות) הוא כותב: אני הנה הריתי את כל רעיון זה, לפשוט מלבוש נכרי וללבוש את בגדי לשוננו הקדושה החמודות והיו כרעיוני ילידי

רוחי ונפשי, ולכן יקרא החלק הזה על שמי, כי אנכי בעמלי
פארתי, טפחתי, ורביתיו וסדרתי דבריו כרצוני.

בחלק זה — גם השמות הם יצירה, כדברי מנדלי:
«יצרתים אף עשיתים». ועד כמה עדיף החלק השני על
הראשון — מעידים השמות עצמם. כאן קבע שמות פשוטים,
שרובם ככולם נתקבלו בשפה, והם מן החביבים שבשמות
הציפורים: אורג, גיבתון, גדרון, חוחי, חורפי, ירקון, ירגזי,
עפרוני, נחליאלי, סבכי, פיפיון, חנקן, חכלילי, חופמי, חרטומן,
טבלן ועוד.

דרך זו של מנדלי צריכה להיות לנו למופת.

דב ירדן

מורשים בשירת הנגיד

הצירוף «מורשי לב», הבא במקרא רק פעם אחת
ויחידה (איוב יז, יא: ימי עברו זמותי נתקו מורשי לבב),
הובן לכמה מפרשים (אבן עזרא, רש"י, רד"ק, רלב"ג) כלשון
מחשבות. הבנה זו, הרווחת גם בימינו (ראה מילון בן-יהודה,
ערך מורש; טור-סיני, ספר איוב, למקום), הביאה את מפרשי
הנגיד להבין מורשים כלשון מחשבות גם בשירת הנגיד,
אף כי פירוש זה נמנע במקומות אחדים, גורם לקשיים
ניכרים באחדים, ודחוק באחרים.
הרי כל המקומות שבהם משתמש הנגיד במלת
«מורשים»: